

DARIUSZ SPYCHAŁA

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz

Zwyczaje żywieniowe eremitów i mnichów chrześcijańskich w starożytności i wczesnym średniowieczu. Wybrane zagadnienia

W obrębie powstałego w okresie rządów dynastii julijsko-klaudyjskiej chrześcijaństwa dość szybko wyłonił się nurt, który zmierzał do dosłownego przestrzegania nakazów zawartych w Ewangelii (lub w Ewangeljach)¹. Osoby, które podjęły się takiego zadania, od samego

¹ *Sancti Ambrosii Episcopi Mediolanensis Opera*, t. 21 (*Epistulae 70–77; extra collectionem traditae 1*–15**; *Gesta Concilii Aquileiensis*), Milano – Roma 1988, 14: 8–12 (dalej: Amb. Ep.); *Święty Ambroży z Mediolanu, Listy, 70–77, 1*–15** (poza zbiorem). *Akta synodów w Akwilei*, t. 3, tłum. P. Nowak, oprac. J. Naumowicz, Kraków 2012, s. 207–209; S. Aurelii Augustini, *De bono coniugali*, J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, Paris 1844–1855 (dalej: PL) 40, 11, 13–12, 14; Św. Augustyn, *Wartości małżeństwa*, tłum. W. Eborowicz, w: *Pisma Świętego Augustyna o małżeństwie i dziewictwie*, red. A. Eckmann, Lublin 2003, s. 91–95; idem, *De bono viduitatis*, PL 40, 1.1–3.5; idem, *O doskonałym wdowieństwie*, tłum. T. Gacia, w: *Pisma Świętego Augustyna o małżeństwie i dziewictwie*, s. 185–189; idem, *De sancta virginitate* PL 40, 1. 19. 12; idem, *O świętym dziewictwie*, tłum. R. Bobel, H. Bojko, w: *Pisma Świętego Augustyna o małżeństwie i dziewictwie*, s. 119–128; Hieronim ze Strydonu, *Listy. Tekst łaciński i polski* (dalej: Ep.), 1 (1–50), tłum. J. Czuj, M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2010; Ep. 2: ad Theod.; Ep. 3: ad Ruf. 1; *Hermiae Sozomenii Historia ecclesiastica* (dalej: Soz. HE), J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, Paris 1857–1866 (dalej: PG) 67, Parisiis 1864, I. 11; idem, *Historia Kościoła* (dalej: Soz. HE), tłum. S. Kazikowski, Warszawa 1989, s. 50–53; Théodore de Cyr, *Thérapeutique des maladies helléniques*, red. P. Canivet, *Sources chrétiennes 57*, Paris 1978 (dalej: Theod. Hel.), VIII. 2–12, 68; III. 14; idem, *Leczenie chorób hellenizmu*, tłum. S. Kalinkowski, Warszawa 1981, s. 170–174,

początku były nazywane zgodnie z podstawowym ich wyborem: anachoretami, eremitami (*éremos* – pustynia) czy mnichami, mimo że stopniowo rozumienie określających ich nazw zaczęło się zmieniać, szczególnie w przypadku mnicha (*monós* – jeden, sam), który z samotnika stał się niespodziewanie członkiem braterskiej wspólnoty². Dodatkowo pewne nazwy nie zostały zaakceptowane, np. *apotaktikos* – „wyrzekający się”, może z powodu bliskości znaczeniowej z „apostatą”³. Wszystkie podane terminy sugerują trwałą separację wspomnianych osób, gdy w rze-

188; K.S. Frank, *Grundzüge der Geschichte des christlichen Mönchtums*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Grundzüge Bd. 25, Darmstadt 1983, s. 1–6; M. Kaniór, *Historia monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 1: *Starożytność (wiek III–VIII)*, Katowice 1993, s. 9–23; V. Desprez, *Początki monastycyzmu. Dzieje monastycyzmu chrześcijańskiego do soboru efeskiego (431)*, tłum. J. Dembska, t. 1–2, Źródła Monastyczne (dalej: ŻMon.) 21–22, opracowanie 3–4, Tyniec – Kraków 1999, t. 1, s. 108–110, 131–134; C.H. Lawrence, *Monastycyzm średniowieczny*, tłum. J. Tyczyńska, Warszawa 2005, s. 11–12; A. Guillaumont, *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 1, tłum. S. Wirpszanka, ŻMon. 37, opracowanie 7, Tyniec – Kraków 2006, t. 1, s. 67–69; H.A. Drobner, *The Fathers of the Church. A Comprehensive Introduction*, tłum. W. Harmless, H.R. Drobner, Peabody 2007, s. 352; A. Muc, *Architektura monastyczna na terenie Egiptu*, Kraków 2008, s. 17–18; J.W. Koralewski, *Mądrość Pustyni. Życie pustelnicze od monastycyzmu przedchrześcijańskiego do VI wieku*, Biblioteka Carmelitanum 10, Poznań 2010, s. 121–126; D. Kasprzak, *Koncepcja dobrowolnego ubóstwa w pismach monastycznych św. Augustyna*, „Vox Patrum”, T. 60: 2013, s. 165; S. Bralewski, *Od obżarstwa do postu – praktykowanie wstrzemięźliwości od pokarmu przez chrześcijan do VII w.*, w: *Dietetyka i sztuka kulinarna antyku i wczesnego chrześcijaństwa (II–VII w.)*, red. M. Kokoszko, cz. II: *Pokarm dla ciała i ducha*, Byzantina Lodziensia XIX, Łódź 2014, s. 464–467; D. Spychała, *Początki życia monastycznego, reguły zakonne i biblioteki w Galii oraz Italii w IV i na początku V w. Wybrane zagadnienia*, w: *Studia z dziejów książki, prasy i bibliotek. Stan badań za lata 2010–2013*, red. Z. Kropidłowski, D. Spychała, Bydgoszcz 2014, s. 5–6.

²Hieronim, *Epistula 3: Ad Rufinum*, w: Hieronim ze Strydonu, *Listy*, t. 1 (1–50); tekst łaciński i polski, oprac. na podstawie tłumaczenia J. Czujka, M. Ożóg, Źródła Myśli Teologicznej 54, Kraków 2010; Julianus Pomerius, *De vita contemplativa* II. 9, PL 59; idem, *O życiu kontemplacyjnym*, tłum. A. Żurek, ŻMon. 17, Kraków – Tyniec 1998; Soz. HE, I. 11; III. 14; Theodoret, *Kirchengeschichte*, tłum. A. Seider, München 1926; Theodoret, *Historia ecclesiastica* (dalej: Theod. HE), PG 82, IV. 23; K.S. Frank, op. cit., s. 2–11; S. Rebenich, *Hieronimus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen*, Stuttgart 1992, s. 42; E. Wipszycka, *Kościół w świecie antyku*, Warszawa 1994, s. 316; V. Desprez, op. cit., t. 1, s. 108–161; C.H. Lawrence, op. cit., s. 11–12; A. Guillaumont, op. cit., t. 1, s. 69; H.A. Drobner, op. cit., s. 352; A. Muc, op. cit., s. 17; J. Leclercq, *U źródeł duchowości Zachodu. Etapy rozwoju i elementy stałe*, tłum. S. Sztuka, ŻMon. 49, opracowanie 11, Tyniec – Kraków 2009, s. 26; J.W. Koralewski, op. cit., s. 121–128; S. Bralewski, op. cit., s. 465.

³A. Muc, op. cit., s. 17.

czywistości do czasu ukształtowania się odpowiedniego prawodawstwa kościelnego rzeczywistość była bardzo zróżnicowana i eremita stawał się często cenobitą (mnichem), a następnie z powrotem wybierał życie anachorety⁴. Podobnie mogło być z mnichami, którzy kończyli żywot jako eremici. Przedstawiciele i przedstawicielki wspomnianego nurtu życia chrześcijańskiego w poszukiwaniu miejsc przydatnych do samotnego bytowania bardzo chętnie wybierali miejsca odosobnione⁵. Mogły być to też domy znajdujące się na terenie miast czy wsi, gdyż nie miejsce zamieszkania czyniło samotnika⁶. W Egipcie, Mezopotamii, Palestynie, Syrii, Anatolii, Ilirii czy Galii, gdzie zjawisko takiej działalności chrześcijan było w okresie późnego antyku najbardziej widoczne, za miejscami zabudowanymi, szczególnie w pierwszych czterech krajach, najczęściej rozciągała się pustynia, a w pozostałych obszary leśne, nie wspominając już o znajdujących się prawie wszędzie (może poza Międzyrzeczem) gór⁷. Nie zawsze chodziło tutaj o tereny bardzo odległe od

⁴Hier. Ep. 22: ad Eustochium 36; Sulpicii Severi, *Vita sancti Martini* (dalej: Vita Mart.), Corpus Scriptorum ecclesiasticorum latinorum, Wiedeń 1866 nn (dalej: CSEL), vol. 1, Vindobonae 1866 (dalej: Sulp. Sever, Vita), 2, 4–5, 5–6; Sulpicjusz Sewer, *Pisma o Św. Marcinie z Tours. Żywot. Listy. Dialogi*, tłum. P. Nowak, ŻMon. 8, Kraków 1995; K.S. Frank, op. cit., s. 6–13; V. Desprez, op. cit., t. 1, s. 131–163; A. Guillaumont, op. cit., t. 1, s. 97–99; H.A. Drobner, op. cit., s. 352; A. Muc, op. cit., s. 17–19; J.W. Koralewski, op. cit., s. 121–138.

⁵Amb. Ep. 14, 26, 63, 69–72; Hier. Ep. 3. 1, Ep. 22: ad Eustoch. 36; Soz. HE, I. 11, III. 14; Theod. HE, IV. 23; S. Bralewski, op. cit., s. 467–468, 470–471; V. Desprez, op. cit., t. 1, s. 174–189; H.A. Drobner, op. cit., s. 352–353; K.S. Frank, op. cit., s. 11–14, 20–21; A. Guillaumont, op. cit., t. 1, s. 96–107; M. Kanior, op. cit., s. 28–34; J.W. Koralewski, op. cit., s. 121–129, 194–195; C.H. Lawrence, op. cit., s. 11, 14–15; A. Muc, op. cit., s. 17–19; S. Rebenich, op. cit., s. 42; E. Wipszycka, *Kościół w świecie...*, s. 316; J. Patrich, *Saba. Przywódca monastycyzmu palestyńskiego*, t. 1, tłum. K. Twardowska, ŻMon. 61, opracowanie 16, Kraków – Tyniec 2011, s. 25–26, 41–57.

⁶Hier. Ep. 3. 1; Soz. HE. I. 11, III. 14; Theod. HE, IV. 23; K.S. Frank, op. cit., s. 13–17, 20–21; M. Kanior, op. cit., s. 28–34; E. Wipszycka, op. cit., s. 316; V. Desprez, op. cit., t. 1, s. 174–212; D.J. Chitty, *A pustynia stała się miastem. Wprowadzenie do dziejów monastycyzmu w Egipcie i Palestynie pod panowaniem chrześcijańskim*, tłum. T. Lubowiecka, ŻMon. 45, opracowanie 9, Tyniec – Kraków 2008, s. 27–39; C.H. Lawrence, op. cit., s. 11, 15; A. Guillaumont, op. cit., t. 1, s. 93–107; H.A. Drobner, op. cit., s. 352–353; A. Muc, op. cit., s. 17–18; J.W. Koralewski, op. cit., s. 121–134, 194–195; J. Patrich, op. cit., s. 25–28; S. Bralewski, op. cit., s. 471.

⁷Św. Hieronim, *Żywot Malchusa-Mnicha wziętego do niewoli* (dalej: Hier. Vita Mal.), w: idem, *Żywoty mnichów Pawła, Hilariona, Malchusa*, tłum. B. Degórski, ŻMon. 10, Tyniec – Kraków 1995, 173–196; idem, *Vita Malchi monachi captivi*, PL 23, Parisiis 1883, II.

ludzkich zbiorowisk, przykładowo św. Antoni Wielki w początkowym okresie życia eremickiego zamieszkiwał wręcz na skraju swej rodzinnej wioski, dopiero później przeniósł się w głąb pustyni⁸. Święty Atanazy – biskup Aleksandrii i biograf Antoniego, św. Hieronim ze Strydonu –

6, 20–26; idem, *Żywot św. Pawła Tebańskiego Pustelnika* (dalej: Hier. Vita Paul.), w: idem, *Żywoty mnichów Pawła, Hilariona, Malchusa*, s. 87–112; idem, *Vita S. Pauli Primi Eremitae*, PL 23, Parisiis 1883, I, 2–5; idem, Ep. 3, 1: „Ego enim qui audacia satis vota credebam, si vicissitudine litterarum imaginem nobis praesentiae mentiremur, audio te Aegipti secreta penetrare, Monachorum invisere choros, et coelestem in terris circumire familiam”; Sulp. Sever. Vita 6, 4; Theodoret, *Historia ecclesiastica*, PG 82, IV, 23, 26, Parisiis 1864; K.S. Frank, op. cit., s. 20–21, 25–28, 30–33; S. Rebenich, op. cit., s. 42, 92–97; M. Kanior, op. cit., s. 28–34, 45–50, 87–90, 102–105, 116–120, 130, 139–140, 160, 209–210, 222–223, 238–239; B. Degórski, *Wstęp*, w: Św. Hieronim, *Żywoty mnichów Pawła, Hilariona, Malchusa*, s. 12–13; V. Desprez, op. cit., t. 1, s. 174–214; R. Wiśniewski, *Szatan i jego sludzy. Rola diabła i demonów w łacińskiej literaturze hagiograficznej IV–V w.*, w: *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności*, red. T. Derda, E. Wipszycka, „Studia Źródłoznawcze”, T. IV: 2003, s. 64, 66, 69, 128; A. Guillaumont, op. cit., t. 1, s. 90–110; C.H. Lawrence, op. cit., s. 11–12, 14–16; H.A. Drobner, op. cit., s. 352–354; J.W. Koralewski, op. cit., s. 121–139; D. Kasprzak, op. cit., s. 167; S. Bralewski, op. cit., s. 471–473; D. Spychała, *Początki życia*, s. 7–8; J. Pochwat, *Wstęp: Sulpicjusz Sewer – autor ciekawy i mało znany*, w: Sulpicjusz Sewer, *Kroniki*, tłum. P.J. Nowak, *ŻMon. 79*, starożytność 48, Kraków – Tyniec 2017, s. 25–29.

⁸ Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot świętego Antoniego*, tłum. S. Kazikowski, R. Turzyński, w: Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot świętego Antoniego*, Św. Antoni Pustelnik, *Pisma*, tłum. Z. Brzostowska i in., Warszawa 1987, 1–3; Św. Hieronim, *Żywot św. Hilariona*, w: idem, *Żywoty mnichów Pawła, Hilariona, Malchusa*, s. 113–171; idem, *Vita S. Hilarionis*, PL 23, Parisiis 1883, XXXI, 4, 12–5, 21; Hieronymus Stridonensis, *Liber de viris illustribus* (dalej: Hier. vir. ill.), PL 23, Parisiis 1883, 88; Hieronim ze Strydonu, *Księga sławnych mężów*, tłum. W. Gądek, w: J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa, Starożytna myśl chrześcijańska* (dalej: SWP. SMCh 2), Poznań 1971, s. 12–397 (jest to przekład dzieła Hieronima umieszczony na stronach tego słownika); *Socrates Scholasticus, Historia ecclesiastica* (dalej: Soc. HE.), PG 67, Parisiis 1864, IV, 23; Soz. HE, I, 11–13, III, 14; Hasło: *Antoni*, w: SWP. SMCh 2, s. 37; K.S. Frank, op. cit., s. 20–21; S. Rebenich, op. cit., s. 43–44; M. Kanior, op. cit., s. 34–39; A. Louth, *Początki mistyki chrześcijańskiej (od Platona do Pseudo-Dionizego Areopagity)*, tłum. H. Bednarek, Kraków 1997, s. 125–126; V. Desprez, op. cit., t. 1, s. 206–222; C.H. Lawrence, op. cit., s. 14–15; A. Guillaumont, op. cit., t. 1, 106–107; D.J. Chitty, op. cit., s. 28–57; J.W. Koralewski, op. cit., s. 128–134, 193–194; D. Kasprzak, op. cit., s. 167–168; S. Bralewski, op. cit., s. 475–476, 479–481; D. Spychała, *Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna*, t. 2, Bydgoszcz 2016, s. 402, 452–453; E. Wipszycka, op. cit., s. 314; eadem, *Wprowadzenie*, w: Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot świętego Antoniego*; Św. Antoni Pustelnik, *Pisma*, tłum. Z. Brzostowska i in., Warszawa 1987, s. 11–13; eadem, *Wstęp*, w: Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot świętego Antoniego*; Św. Antoni Pustelnik, *Pisma*, s. 31, 44–45; R. Wiśniewski, op. cit., s. 19, 63.

mnich i tłumacz Biblii na język łaciński oraz późnoantyczny historyk Kościoła Hermiasz Sozomen zgodnie podają, że za pożywienie miał on od młodości aż do śmierci jedynie chleb i sól, które popijał wodą⁹. Brzmi to całkiem ładnie, ale np. na egipskich pustyniach oddalonych od Nilu i oaz (Pustynia Zachodnia prawie całkowicie była pozbawiona źródeł wody słodkiej, na obszarze Wschodniej było trochę lepiej) wody zdatnej do picia właściwie nie było¹⁰. W zagłębieniach terenu występowała czasami jedynie woda zawierająca sól lub sodę¹¹. Podobnie było z wodą czerpaną ze studni, nawet głębokich¹². Vincent Desprez, mnich benedyktyński i historyk monastycyzmu, podaje, że Antoni otrzymywał od okolicznej ludności (pustelników?) już jako starzec chleby odporne na pleśń, podobno zdadne do konsumpcji przez sześć miesięcy, co wydaje się być zastanawiające¹³. Jeżeli tak było rzeczywiście, szkoda, że przepis na takie pieczywo zaginął.

Na temat stosunku Antoniego do innych niż chleb i sól produktów spożywczych można dodać, że *Historia mnichów w Egipcie*, dzieło właściwie anonimowe, zachowała informację lub legendę (ocena zależy od czytelnika), iż starzec ten otrzymując dzban miodu od ucznia, nie tylko go rozbił, ale wykorzystał ten fakt do uczenia owego Pawła cierpliwości, gdyż ten musiał łyżeczką zbierać cały rozlany napój¹⁴.

⁹ Athanasius, *Vita di Antonio* (dalej: At., Vita), red. G.J.M. Bartelink, tłum. P. Citati, S. Lilla, Milano 1974, 61: autor dodaje, że o mięsie i winie nie ma co mówić; Athanasius, *Vita di Antonio*, tłum. Z. Brzozowska, w: Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot świętego Antoniego*, 61; Hier. Ep. 22, 36: „ad tertium genus veniam, quos Anachoretas vocant; qui et de Coenobiis exeuntes, excepto pane et sale, ad deserta nihil perferunt amplius”; Hier. Vir. ill. 87, 135; Gennadiusz, *De viris illustribus*, Patrologia Latina 58, col. 1059–1120. W tym Pseudo-Gennadiusz, *Praefatio*, XXX, XCIII, XCV–CI; Pseudo-Gennadiusz, *Księga sławnych mężów*, tłum. W. Gądek, w: SWP, Poznań 1971; Soz., HE, I, 13; Sulpicii Severi, *Chronicorum*, w: Sulpicii Severii, *Libri qui supersunt*, rec. C. Halm, CSEL, vol. 1., Vindobonae 1866, II, 36; idem, *Kroniki*, tłum. P.J. Nowak, ŻMon. 79, starożytność 48, Tyniec 2018, s. 316–321; *Antoni*, w: SWP, s. 37; S. Rebenich, op. cit., s. 21–51; V. Desprez, op. cit., t. 1, s. 215–221; A. Guillaumont, op. cit., t. 1, s. 107–108; H.A. Drobner, op. cit., s. 380–381; D.J. Chitty, op. cit., s. 37; D. Spychała, *Przemiany...*, s. 461.

¹⁰ A. Guillaumont, op. cit., t. 1, s. 106; J.W. Koralewski, op. cit., s. 204–205.

¹¹ A. Guillaumont, op. cit., t. 1, s. 106; J.W. Koralewski, op. cit., s. 191.

¹² J.W. Koralewski, op. cit., s. 195–196.

¹³ V. Desprez, op. cit., t. 1, s. 248.

¹⁴ *Historia monachorum in Aegypto* (dalej: His. Mon.), éd. A.J. Festugière, Bruxelles 1961, XXIV, 8; *Historia mnichów w Egipcie*, tłum. E. Dąbrowska, Kraków 2007; K.S.

Można zadać tylko pytanie, do czego przy takim jadłospisie Antonie-
mu była potrzebna wspomniana łyżeczka?

Pod samym terminem ‘chleb’ starożytni rozumieli różne potrawy o czasami niespodziewanym przeznaczeniu, z których należy wyróżnić: chleb pokładny składany w świątyni jerozolimskiej na stole w specjalnych naczyniach¹⁵, a następnie najpowszedniejszy codzienny pokarm¹⁶, który mógł przybierać różne kształty i zawierać zmienne elementy składowe¹⁷, dalej podplomyki, praśne chleby spożywane podczas Paschy i manna¹⁸. Jednak właściwy chleb spożywany przez pustelników i mnichów składał się z tzw. osadu (grzyba) powstałego w czasie fermentowania wina czy piwa, który powoduje rośnięcie zagniecionego z mąki i wody ciasta, kontynuując w nim proces fermentacyjny¹⁹. Chleb staje się w rezultacie w miarę trwałą i smaczną²⁰. Nabywanie przez piekarzy doświadczenia prowadziło go do odkrycia, że mała porcja już zakwaszonego ciasta spełnia taką samą rolę, co wspomniane już wyżej drożdże²¹. Jednak znawcy chleba przedkładali nad zaczyn dalej drożdże, szczególnie przy produkcji białego pieczywa²². Pustelnicy zadowalali się najprostszym wypiekiem, tym bardziej że nie wszyscy z nich znali metody wypieku. Chleb powszedni zwykłego pustelnika był więc zwykle płaskim plackiem jęczmiennym, ciemnym, ciężkim, mokrym

Frank, op. cit., s. 22.

¹⁵K.S. Frank, op. cit., s. 22–23; D. Sesboüé, *Rola chleba w kulcie*, w: *Słownik Teologii Biblijnej*, red. K. Léon-Dufour, tłum. K. Romaniuk, Poznań, 1990, s. 120; V. Desprez, op. cit., t. 1, s. 248; M. Nowakowska, *Starożytna Grecja od kuchni*, Warszawa 2017, s. 121.

¹⁶D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewski, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990, s. 455; V. Desprez, op. cit., t. 1, s. 248; M. Nowakowska, op. cit., s. 121.

¹⁷D. Forstner, op. cit., s. 456; V. Desprez, op. cit., t. 1, s. 248; M. Nowakowska, op. cit., s. 121.

¹⁸D. Forstner, op. cit., s. 456; M. Nowakowska, op. cit., s. 121.

¹⁹D. Forstner, op. cit., s. 456–457; M. Nowakowska, op. cit., s. 121.

²⁰D. Forstner, op. cit., s. 457.

²¹Idem, op. cit., s. 457; M. Nowakowska, op. cit., s. 121.

²²D. Forstner, op. cit., s. 457; K. Jagusiak, *Krótką historia pszenicy*, w: M. Kokoszko, K. Jagusiak, Z. Rzeźnicka, *Dietetyka i sztuka kulinarna antyku i wczesnego Bizancjum (II–VII w.)*, cz. I: *Zboża i produkty zbożowe w źródłach medycznych antyku i wczesnego Bizancjum (II–VII w.)*, Byzantina Lodziensia XVI, Łódź 2014, s. 27–37; M. Nowakowska, op. cit., s. 121; zauważa, że do takiego wypieku potrzebna była mąka z pszenicy.

i pełnym niespodzianek związanych z produktami, które dostały się do ciasta²³. Użycie soli przez Antoniego mogło zaś być związane z chęcią poprawienia smaku zjadanej potrawy lub, co bardziej prawdopodobne, kolejnym umartwieniem, gdyż przy ograniczeniu w używaniu wody przyprawa ta potęguje pragnienie.

Należy pamiętać o tym, że życie anachorety czy eremity (anachoretki/eremitki) było formą indywidualnego zmierzania ku ewangelicznej świętości, gdzie nie było żadnych z góry narzuczanych rozwiązań²⁴. Jak się wydaje, sprawy miejsca zamieszkania, odzieży, jedzenia i form zachowania oraz praktykowania ascezy były rozwiązywane przez każdego kandydata do tegoż stanu osobno²⁵. Przykładowo w kwestii pracy niezbędnej do uzyskania samodzielności można było specjalizować się w produkcji koszyków, mat, sznurów czy płótna²⁶. Obok kwestii utrzymania może ważniejszym dla pustelników powodem podjęcia pracy było ewangeliczne wezwanie: „kto nie chce pracować, niech nie je”²⁷.

²³ K. Jagusiak, *Krótką historia pszenicy*, s. 27–37; idem, *Krótką historia jęczmienia*, w: M. Kokoszko, K. Jagusiak, Z. Rzeźnicka, *Dietetyka i sztuka kulinarna...*, cz. I: *Zboża i produkty zbożowe...*, s. 311–319; M. Nowakowska, op. cit., s. 121.

²⁴ Św. Antoni, *Letres, Spiritualité orientale*, 19, Abbaye de Bellefontaine 1976; idem, *Listy* (dalej: A. Ep.), tłum. A. Ziółkowski, w: *Święty Antoni, Żywot. Pisma ascetyczne*, tłum. E. Dąbrowska, A. Ziółkowski, M. Borkowska i in., *ŻMon.* 35, Tyniec – Kraków 2005, A. Ep. 1: zauważa, że oczyszcza się ciało przez posty i długie czuwania; *Apoftegmaty* (dalej: Apof.), tłum. M. Borkowska, w: Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot świętego Antoniego*; Św. Antoni Pustelnik, Pisma, Warszawa 1987, 1; *Apoftegmaty Ojców Pustyni*, t. II: *Kolekcja systematyczna*, tłum. M. Kozera, Kraków 1995; *Apoftegmaty Ojców Pustyni*, t. 3: *Zbiory etiopskie (Wybór), Mniejsze zbiory greckie, Zbiory łacińskie, Opowiadania dla duszy pożyteczne: Pawła z Monemwazji, Jana Moschosa (Wybór)*, tłum. S. Kur, M. Rymuza, M. Starowieyski, *ŻMon.* 56, starożytność 35, Tyniec 2011; Soz. HE, I. 12–13; III. 14; E. Wipszycka, *Wprowadzenie*, s. 9, 11–13; M. Kanior, op. cit., s. 34–39; A. Louth, op. cit., s. 126; C.H. Lawrence, op. cit., s. 11; J.W. Koralewski, op. cit., s. 121–138; J. Patrich, op. cit., s. 45–46; D. Kasprzak, op. cit., s. 170–171.

²⁵ Soz. HE, I. 12–13; III. 14; E. Wipszycka, *Wprowadzenie*, s. 11–13; M. Kanior, op. cit., s. 34–39; A. Louth, op. cit., s. 126–127; C.H. Lawrence, op. cit., s. 11, 14–16; A. Muc, op. cit., s. 17–22; D. Kasprzak, op. cit., s. 170.

²⁶ Soz. HE, I. 12–13; III. 14; C.H. Lawrence, op. cit., s. 16; J.W. Koralewski, op. cit., s. 194–196; J. Patrich, op. cit., s. 52.

²⁷ At. Vita, 3; *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. W przekładzie z języków oryginalnych*, oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, Poznań – Warszawa 1980, 2 Tes 3, 10; J.W. Koralewski, op. cit., s. 109–121: podkreśla znaczenie rad ewangelicznych dla podejmowania życia pustelniczego.

W wyniku takich przemyśleń pustelnicy zdobywali pożywienie, zbierając odpowiednie do zjedzenia rośliny i rzadziej owoce oraz uprawiając małe, z reguły kiepsko nawadniane, przydomowe (przyszałasowe, przyjaskiniowe) poletka²⁸. Każdy adept pustelniczego życia zakładał swój ogródek i uprawiał go na własną rękę, może z wyjątkiem najbardziej znaczących starców, którzy jako mistrzowie mieli do pomocy mniej czy bardziej licznych uczniów²⁹. W tej sytuacji nie można właściwie rozpatrywać problemu upodobań kulinarnych wszystkich eremitów, za każdym razem możemy jedynie mówić co najwyżej o menu danego pustelnika³⁰.

Inaczej było z mnichami, czyli osobami zorganizowanymi w specyficzne grupy, gdzie dana wspólnota posiadała własną regułę normującą podstawowe zwyczaje (normy) żywieniowe, do których dany klasztor musiał się dostosować³¹. Przed zajęciem się jadłospisem cenobitów należy również dodać, że dla osób podejmujących taki tryb życia właściwie podstawą dalszego życiowego trwania było ograniczanie potrzeb materialnych i społecznych do krańcowego minimum, co tyczyło się

²⁸ Soz. HE, VI. 28; J. Patrich, op. cit., s. 52.

²⁹ C.H. Lawrence, op. cit., s. 16–17; J. Patrich, op. cit., s. 51–52; S. Bralewski, op. cit., s. 498–499.

³⁰ E. Wipszycka, *Wprowadzenie*, s. 11, 13, 15; M. Kanior, op. cit., s. 52; C.H. Lawrence, op. cit., s. 11, 16.

³¹ Św. Antoni, *Reguła* (dalej: Reg.), w: Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot świętego Antoniego*; Św. Antoni Pustelnik, *Pisma*, Warszawa 1987, I–III, VII, XIV, XX; *Pachomiana Latina, Regles et épîtres de s. Pachôme, épître de s. Théodore et „Liber” de s. Orsiesius* (Reg.). *Texte latin de s. Jérôme, éd dom A. Boon*, Bibliothèque de la Revue d’Histoire Ecclesiastique 7, Louvain 1932; *Pachomiana Latina*, tłum. A. Bober, W. Miliszkievicz, M. Starowieyski, *ŻMon.* 11, Kraków – Tyniec 1996, 28–36; Possidius, *Vita Augustini* (dalej: Vita), PL 32, III. 1–4; Possydiusz z Kalamy, *Żywot św. Augustyna*, tłum. P. Nehring, *ŻMon.* 26, Kraków – Tyniec 2002; *Reguła św. Benedykta*, tłum. T.M. Dąbek, B. Turowicz, *ŻMon.* 40, starożytność 27, Kraków 2006, II. 13–68, III. 40–41; Sulp. Sever., *Dialogus Primus* (dalej: Dial.), CSEL, vol. 1., Vindobonae 1866, I. 3, 2; idem, *Ep. ad Euz.*, w: idem, *Septem epistulae quae Sulpicii Severi (Ep.)*, *Nomen Ferunt*, CSEL, vol. 1., Vindobonae 1866, 1; idem, Vita, 10; T.M. Dąbek, *Wprowadzenie*, w: Święty Benedykt z Nursji, *Reguła*; Święty Grzegorz Wielki, *Dialogi, Księga druga*, tłum. A. Świderkówna, Tyniec – Kraków 1997, s. 5–14; K.S. Frank, op. cit., s. 23–24; E. Wipszycka, *Wstęp do Reguła*, w: Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot świętego Antoniego*; Św. Antoni Pustelnik, *Pisma*, tłum. Z. Brzozowska i in., Warszawa 1987, s. 179–187; M. Kanior, op. cit., s. 52, 62–63, 67; V. Desprez, op. cit., t. 1: s. 281–287; C.H. Lawrence, op. cit., s. 12; J.W. Koralewski, op. cit., s. 163–168.

nie tylko żywności, ale i np. snu³². Elementem łączącym wszystkich właściwie (z małymi wyjątkami) pustelników była bowiem ciągła praca i równie nieprzerwana modlitwa³³. Taki w każdym razie był ideał, do którego zmierzano³⁴. Minimum to modlitwa rano i wieczorem oraz czuwania nocne³⁵. Jednak mało kto na tym poprzestawał. Zbliżenie się do ideału, czyli nieustannej pracy i równie nieprzerwanej modlitwy, powtarzania różnych modlitewnych wezwań, sprawiało pewne trudności przy przyjmowaniu pokarmu, ale do jedzenia wystarczyła jedna ręka, a zamiast modlitw mówionych można było wysławiać Boga w myślach³⁶. Było to możliwe, gdy w jadłospisie były, jak w przypadku Herona z Aleksandrii, znalezione przez niego dzikie jagody³⁷. Podobnie jadał Or z Tebaidy, który preferował jednak solone jarzyny³⁸. Przyprawa ta nie była jednak związana z chęcią poprawienia smaku posiłku, ale służyć miała, jak w przypadku Antoniego, kolejnemu umartwianiu, gdyż pozostali pustelnicy również picie wody ograniczali do niezbędnego minimum. W egipskim czy syryjskim klimacie nie było to zbyt racjonalne, ale nie o to pustelnikom przecież chodziło.

Hermiasz Sozomen precyzuje, że ów Or żywił się roślinami i korzonkami, popijając to wodą dopiero wtedy, gdy ją gdzieś znalazł, co czasami mogło trwać kilka dni³⁹. Podobnie od picia wody w większych ilościach powstrzymywał się np. Abbas z Teledy, a jakiś Piotr Egipcjanin miał przez lata pić tylko gorzką wodę z wykopanej przez siebie

³² Św. Antoni, *XX nauk dla jego synów mnichów*, w: Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot świętego Antoniego*, Św. Antoni, *Pisma*, s. 198–215, 1–20, 8; E. Wipszycka, *Wprowadzenie*, s. 11–17; M. Kanior, op. cit., s. 33–50; C.H. Lawrence, op. cit., s. 11–12, 16.

³³ E. Wipszycka, *Wprowadzenie*, s. 11–13; M. Kanior, op. cit., s. 50–51; C.H. Lawrence, op. cit., s. 12, 16–17.

³⁴ E. Wipszycka, *Wprowadzenie*, s. 11–13; M. Kanior, op. cit., s. 50–51; C.H. Lawrence, op. cit., s. 16–17.

³⁵ M. Kanior, op. cit., s. 50–51.

³⁶ *Ibidem*, s. 50

³⁷ Palladio, *La storia Lausiaca, introduzione di Ch. Mohrmann, testo critico e commento a cura di G. J. M. Bartelink* (dalej: Pall. HL), Milano 1974; idem, *Opowiadania dla Lausosa (Historia Lausosa)* (dalej: Pall. Laus.), tłum. S. Kalinkowski, Tyniec – Kraków 1996, *ŻMon.* 12, XXVI. 2; S. Bralewski, op. cit., s. 499–500.

³⁸ *His. Mon.* II. 5; S. Bralewski, op. cit., s. 499

³⁹ *Soz. HE*, VI. 28; S. Bralewski, op. cit., s. 502–503.

studni⁴⁰. Jak z kolei podaje Sokrates Scholastyk, kolejny starożytny historyk Kościoła, pustelnik o imieniu Piotr (może chodzi o tego samego) miał zwyczaj jadać jedynie podczas spacerów, gdyż nie chciał traktować jedzenia jako czegoś ważnego, ale jako sprawę uboczną, pozbawioną znaczenia⁴¹. Dla ułatwienia sobie życia pozbywano się stopniowo lub drastycznie od razu kolejnych potraw, czego przykładem był np. Dioskur z Namizjas, który raz nie jadł potraw gotowanych, a następnie w kolejnym roku owoców i jarzyn⁴².

Takie zachowanie nie było tolerowane w klasztorach założonych np. na podstawie reguły św. Augustyna, który nakazywał, by poza klasztorem nikt nie jadł ani nie pił bez pozwolenia przełożonego⁴³. Powszechnie uważa się, że mnisi spożywali zazwyczaj jeden posiłek dziennie ok. godziny 15 po południu, ale jakie były zwyczaje wszystkich anachoretów, nie jest możliwe do sprecyzowania, gdyż zależało to od ich indywidualnych postanowień⁴⁴. Na ile pozwalają informacje źródłowe i te pozyskiwane z archeologicznych wykopalisk (np. Kellia, Sketis, Nitra, Fajum, okolice Abu Roasz, Asjut, Antinoe, Bawit, tereny nad Morzem Czerwonym czy obszar Górnego Egiptu: Tebaida, Achmim, Sogag itp.), sądzi się, że jedzenie pustelników i mnichów w Egipcie było bardzo proste, składało się ze wspomnianego chleba lub placków jęczmiennych, kaszy, jarzyn i owoców⁴⁵. Nie używano

⁴⁰Théodoret de Cyr, *Histoire des moines de Syrie. Histoire philothée* (dalej: Teod. HR), I–XXX; *Traité sur la charité XXXI*; Texte critique, traduction, notes, index par Pierre Canivet et Alice Leroy-Molinghen, SCh 234, 257, Paris 1977, 1979; idem, *Dzieje miłości Bożej. Historia mnichów syryjskich*, tłum. K. Augustyniak, ŻMon. 7, Kraków – Tyniec 1994, IV. 12; S. Bralewski, op. cit., s. 510.

⁴¹Soc. HE, IV. 23.

⁴²*Apoftegmaty*, tłum. M. Borkowska, w: Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot świętego Antoniego*, Św. Antoni, *Pisma*, op. cit., IV. 13; S. Bralewski, op. cit., s. 510.

⁴³Św. Augustyn, *Porządek klasztoru (Ordo monasterii)*, w: *Zachodnie reguły monastyczne*, red. M. Starowieyski, oprac. T. Dekert, M. T. Gronowski, S. Hiżycki, tłum. K. Bielawski, A. Bober, M. Borkowska i in., Tyniec – Kraków 2013, ŻMon. 50, starożytność 33, 8; K.S. Frank, op. cit., s. 40–41; H.A. Drobner, op. cit., s. 361–363.

⁴⁴Św. Augustyn, *Reguła (Praeceptum)*, w: *Zachodnie reguły monastyczne*, red. i tłum. M. Starowieyski; P. Nehring, op. cit., III. 1–2; K.S. Frank, op. cit., s. 40–41; E. Wipszycka, *Wprowadzenie*, s. 15; M. Kanior, op. cit., s. 52.

⁴⁵Św. Antoni, *Reguła*, tłum. S. Kazikowski, R. Turzyński, w: Św. Atanazy Aleksandryjski, *Żywot świętego Antoniego*, Św. Antoni, *Pisma* (dalej: Ant. Reg.) XX: mięsa w ogóle nie jedz, LII: nie jedz do sytości, LXVII: nie bądź łakomy i oddany jedzeniu;

mięsa, z wyjątkiem okresu rekonwalescencji, ale i to nie było regułą⁴⁶. Nie można było jednak, jak podkreśla Hermiasz Sozomen, omawiając sprawę bpa Eustacjusza z Sebasty, pogardzać tymi, którzy spożywali taki pokarm⁴⁷. Synod z Gangry, który zebrał się prawdopodobnie ok. roku 340, zagroził takim wiernym ekskomuniką, czyli wykluczeniem ze wspólnoty wiernych⁴⁸. Pewne przywileje kulinarne były związane również z osiągnięciem podeszłego wieku, co zwalniało z przestrzegania postu⁴⁹. Jednak większość eremitów i mnichów dalej kontynuowała ascetyczne wyrzeczenia, np. pustelnik Elias mający ok. 110 lat⁵⁰. Do jedzenia, w celu dodania smaku, powszechnie używano oliwy, do picia wody, bardzo rzadko wina⁵¹. Tak jadano w święta i dni niepostne⁵².

W czasie postu ograniczano jedzenie do takiej ilości, jak podkreślał np. kolejny historyk Kościoła, tym razem biskup Teodoret z Cyru, żeby nie umrzeć z głodu⁵³. Szczególnie pustelnicy dla umartwienia psuli smak potraw lub celowo pili wodę słoną z pobliskiego jeziora, z kałuż lub popsutą od długiego przechowywania w naczyniach⁵⁴. Tych rozwiązań raczej nie stosowano w klasztorach⁵⁵. Można zauważyć, że kwestie smaku jedzenia nie spędzały pustelnikom egipskim czy syryjskim snu z powiek⁵⁶. Gdy nie było czasu na troskę o jedzenie, gdyż poświęcano

K.S. Frank, op. cit., s. 22–23; M. Kanior, op. cit., s. 52; A. Muc, op. cit., s. 21–221; E. Wipszycka, *Drugi dar Nilu, czyli o mnichach i klasztorach w późnoantycznym Egipcie*, ŻMon. monografie 3, Kraków – Tyniec 2014, s. 223–236; M. Nowakowska, op. cit., s. 121.

⁴⁶ Ant. Reg. XX; M. Kanior, op. cit., s. 52.

⁴⁷ Soz. HE. III. 14; S. Bralewski, op. cit., s. 510.

⁴⁸ Gangra: can. 10, w: *Acta Synodalia ann. 50–381, Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, oprac. A. Baron, H. Pietras, *Synodi et collectiones legum*, Vol. 1, Kraków 2006, s. 124; groźba ekskomuniki tyczyła np. tych, którzy „poszczą w niedzielę, profanując w ten sposób świętość tego wolnego dnia, a jedzą, lekceważąc posty ustanowione w Kościołach, inni zaś brzydzą się mięsa”; S. Bralewski, op. cit., s. 510.

⁴⁹ Hist. Mon. VII. 3; Soz., HE, VI. 28; S. Bralewski, op. cit., s. 409, 502–503.

⁵⁰ Soz. HE, VI. 28; S. Bralewski, op. cit., s. 499.

⁵¹ M. Kanior, op. cit., s. 52.

⁵² S. Bralewski, op. cit., s. 497–498.

⁵³ Teodoret, biskup Cyru, *Dzieje miłości Bożej. Historia mnichów egipskich*, tłum. K. Augustyniak, ŻMon. 7. Kraków – Tyniec 1994, *Prologus*, 6; S. Bralewski, op. cit., s. 498.

⁵⁴ M. Kanior, op. cit., s. 52.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem; C.H. Lawrence, op. cit., s. 16.

się ascezie, czasami interweniowały siły wyższe, szczególnie aniołowie, którzy zamieniali się w dostawców pieczywa⁵⁷. Bywało jednak i tak, że jak w przypadku św. Pawła z Teb, zwanego Pierwszym Pustelnikiem, pożywienie w formie chleba przynosił mu w ich zastępstwie kruk wprost z nieba⁵⁸. Gdy tenże Paweł miał tak wybitnych gości jak św. Antoni, ptak przynosił podwójną porcję chleba z tego samego źródła⁵⁹. Jak z tego wynika, dla gości były specjalne przywileje, co było zgodne z duchem religii chrześcijańskiej⁶⁰. Na co dzień zadawała się on jednak, zdaniem św. Hieronima, tym, co ofiarowywała mu w tym względzie pobliska palma⁶¹. Wydaje się, że Hieronim nie mógł się zdecydować co do rodzaju pożywienia Pawła, gdyż w tym samym dziele biograficznym na temat pustelnika z Teb zauważa, że przez 60 lat żywił się on jedynie połową bochenka chleba dostarczanego mu z nieba przez kruka⁶². Tego typu historie nie były dla Hieronima czymś nadzwyczajnym, może z wyjątkiem dostaw z niebiańskiej piekarni. Podobnie mnich Patermucjusz żywił się jedynie chlebem, który po otrzymaniu z nieba spożywał jedynie w niedzielę⁶³. Podobną historię opowiedział Sulpicjusz Sewer w swoich *Dialogach (Księga Pierwsza)*, gdzie pustelnik po powrocie do domu z niespodziewanym gościem zastaje palmowy koszyk z ciepłym jeszcze chlebem, który nie miał kształtu chleba egipskiego, co spowodowało, że został on zaklasyfikowany do niebiańskiej materii⁶⁴. Betlejemski zakonnik znał też takiego pustelnika, który żywił się jedynie jęczmiennym chlebem popijanym błotnistą wodą oraz innego, mieszkającego w starej cysternie, który miał za cały posiłek pięć suszonych fig dziennie⁶⁵. Pochodzący z Teb

⁵⁷ E. Wipszycka, *Wprowadzenie*, s. 21.

⁵⁸ Hier., *Vita Paul.* X. 2–3; E. Wipszycka, *Wprowadzenie*, s. 21; R. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 19–20; A. Guillaumont, *op. cit.*, t. 1, s. 106; D.J. Chitty, *op. cit.*, s. 37–38; J.W. Koralewski, *op. cit.*, s. 134–135; D. Spychała, *Przemiany...*, s. 461.

⁵⁹ Hier. *Vita Paul.* VI. 1–2; X. 2–3; E. Wipszycka, *Wprowadzenie*, s. 21; A. Guillaumont, *op. cit.*, t. 1, s. 106; J.W. Koralewski, *op. cit.*, s. 134–135.

⁶⁰ Apof. XIII. 2, 4, 8, 9–10; A. Guillaumont, *op. cit.*, t. 1, s. 106; J.W. Koralewski, s. 135–136; S. Bralowski, *op. cit.*, s. 482–483.

⁶¹ Hier. *Vita Paul.* VI. 1–2; A. Guillaumont, *op. cit.*, t. 1, s. 106.

⁶² Hier. *Vita Paul.* X. 3.

⁶³ *Hist. Mon.*, IX. 2. 11; S. Bralowski, *op. cit.*, s. 501.

⁶⁴ Sulp. Sev. *Dial I. b.* 11; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 252–254.

⁶⁵ Hier. *Vita Paul.* VI. 3.

mnich Pityrion jadał zaś tylko dwa dni w tygodniu, w niedzielę i piątego dnia tygodnia, czyli w czwartek, posilając się odrobiną zupy z mąki pszennej⁶⁶. W tej informacji budzi zdziwienie tylko podana nazwa zboża, gdyż pszenica to zboże dobrego gatunku⁶⁷.

Znamy również menu postne mniszek chrześcijańskich z IV wieku⁶⁸. Nie jadały one wówczas nie tylko mięsa, ryb czy nie piły wina, ale również ograniczono im pożywienie do jednego posiłku dziennie i to zwykłego jedzenia, czyli chleba, którym nie miały jednak zapełniać sobie brzuchów⁶⁹. Hieronim w liście do Eustochii, córki Pauli, pań należących do kręgów najwyższej rzymskiej arystokracji, zachęca ją, by pościła codziennie, a przy posiłku unikała sytości, dodając, że po zakończeniu postu nie należy obciążać żołądka nadmiernym (normalnym dla nas) jedzeniem⁷⁰. Jak podaje historyk monastyczny Palladiusz, rzymska arystokratka Melania Młodsza, żyjąca jak pustelnica, spożywała jedynie jeden posiłek dziennie⁷¹. Jeszcze bardziej drastyczny był przykład zakonnicy, która jadała tylko w sobotę i niedzielę, czyli w nakazane dni świąteczne⁷².

Nieliczne w czasie dnia momenty, gdy pustelnik nie pracował i nie modlił się, to z reguły bardzo krótki sen (czasami tylko 1–2 godziny, i to na stojąco) oraz rzadkie, odświeżające przyjmowanie gości⁷³. Pewne źródła sugerują nawet, że popijano z tej okazji wino i prawdopodobnie

⁶⁶ Hist. Mon. XV. 4; Soz. III. 14; S. Bralewski, op. cit., s. 501; M. Nowakowska, op. cit., s. 121.

⁶⁷ K. Jagusiak, *Krótką historia pszenicy*, s. 27–41; podkreśla, że pszenica, obok jęczmienia, zalicza się do zbóż najstarszych i odgrywających największą rolę w gospodarce; zaliczała się do roślin uprawnych najlepszego gatunku, s. 27–37; M. Nowakowska, op. cit., s. 111–121.

⁶⁸ Amb. Ep. 15, 9; idem, Ep. 73, 12; S. Bralewski, op. cit., s. 497.

⁶⁹ S. Bralewski, op. cit., s. 497–498.

⁷⁰ Hier. Ep. 22: „Sint tibi quotidiana ieiunia, et refectio satietatem fugiens. Nihil prodest biduo triduoque transmissio, vacuum portare ventrem, si pariter obruatur, si compensetur, saturitate ieiunium”; K.S. Frank, op. cit., s. 29; S. Rebenich, op. cit., s. 38; D. Spychała, *Początki życia...*, s. 21.

⁷¹ Pall. Laus. LXI, 6; S. Bralewski, op. cit., s. 498; D. Spychała, *Początki życia...*, s. 37.

⁷² Pall. Laus. XX. 2; S. Bralewski, op. cit., s. 498.

⁷³ Hilaire d'Arles, *Vie de Saint Honorat*, ed. M.D. Valentin, SCh 235, Paris 1977; idem, *Kazanie o życiu św. Honorata*, tłum. P. Nehring, B. Bibik, *ŻMon.* 48, Tyniec – Kraków 2009, 20; M. Kanior, op. cit., s. 52–53; C.H. Lawrence, op. cit., s. 16–17.

jadano mięso⁷⁴. Palladiusz podaje jednak, że wino i ciasto przygotowywane we wspólnocie cenobickiej było sprzedawane w Nitrii⁷⁵. Nie oznacza to jednak, że w interesującym nas okresie konsumpcja wina i ciasta była znaczącym elementem jadłospisu mnichów pachomiańskich. Wydaje się, że działo się tak bardzo rzadko i nie było to pochwalane.

Taki moment swoistego żywieniowego luksusu był niezwłocznie rekompensowany wzmożoną ascezą, co prowadziło czasami do rywalizacji między pustelnikami o palmę pierwszeństwa w ostrości przyjętych rozwiązań ascetycznych⁷⁶. W rezultacie w skupiskach pustelniczych przez dłuższy czas prawie całkowicie odmawiano sobie pożywienia i snu⁷⁷. Bywali tacy eremici, którzy pokutnie całkowicie pościli przez tydzień, inni ograniczali swe umartwienia np. tylko do dwóch dni⁷⁸. Święty Makary miał prześcignąć wszystkich mnichów pachomiańskiego klasztoru, poszcząc od okresu nakazanego postu do Wielkanocy (czyli przez 40 dni), bez jedzenia, picia i snu⁷⁹. Makary przebywał wówczas wśród cenobitów, którzy praktykowali zgodnie z nazwą życie wspólnotowe, przykład świętego niespecjalnie ich jednak zbudował, gdyż interweniujący wobec niezadowolonych braci w ubóstwie św. Pachomiusz skłonił Makarego do opuszczenia wspólnoty⁸⁰. Należy jednak pamiętać o tym, że pod karami kościelnymi pustelnicy i mnisi

⁷⁴ M. Kanior, op. cit., s. 52–53.

⁷⁵ Pall. HL, XIII. 13; J. Patrich, op. cit., s. 52–53.

⁷⁶ M. Kanior, op. cit., s. 52; C.H. Lawrence, op. cit., s. 16–17.

⁷⁷ Johannes Cassianus (dalej: Joh. Cas.), *De institutis coenobiorum et de octo principalium vitiorum remediis libri XII*, (rec.) M. Petschenig, CSEL 17, Vindobonae 1888; Johannes Cassianus, *Conlationes Patrum XXIII* (dalej: Coll.), (rec.) M. Petschenig, CSEL 13, Vindobonae 1886; idem, *Rozmów dwadzieścia cztery I: Rozmowa I–X*, tłum. L. Wrzoł, Pisma Ojców Kościoła 6, Poznań 1928; II: *Rozmowa XI–XXIV*, tłum. L. Wrzoł, Pisma Ojców Kościoła 7, Poznań 1929, XII, 9; znaczącą część rozmowy z abba Cheremonem poświęcił Jan Kasjan ważnemu problemowi, czy można poruszać się podczas snu; M. Kanior, op. cit., s. 52.

⁷⁸ C.H. Lawrence, op. cit., s. 17.

⁷⁹ Joh. Cas. Coll., XII, 9; Soc. IV. 23; C.H. Lawrence, op. cit., s. 17; J.W. Koralewski, op. cit., s. 158; S. Bralewski, op. cit., s. 481.

⁸⁰ K.S. Frank, op. cit., s. 23–25; V. Desprez, op. cit., t. 1, s. 281–304; C.H. Lawrence, op. cit., s. 17; H.A. Drobner, op. cit., s. 356–357; J.W. Koralewski, op. cit., s. 139–144.

nie powinni pościć w święta kościelne i oczywiście we wszystkie niedziele i specjalnie wyznaczone dni w tygodniu⁸¹.

Jako że na pustyni nie można było utrzymywać się z żebractwa, chcący uzyskać minimalny poziom materialnego funkcjonowania eremici produkowane przez siebie kosze lub inne wytwory rękodzieła sprzedawali na wiejskich lub miejskich targowiskach⁸². Możliwe, że – jak sądzi np. Clifford Hugh Lawrence, w tym celu zatrudniali oni lokalnych pośredników, by nie odrywać się od pracy i modlitwy⁸³. Problem ten jest dyskusyjny, gdyż przy małej ilości towaru nie opłacało się szukać takiej pomocy, chyba że eremici tworzyli swoiste wspólnoty produkcyjne. Paradoksalnie, o ile potrzeby bytowe eremitów byłyby minimalne, to ich dochody w dłuższym czasie mogły być znaczące na tyle, że ich siedziby stawały się nawet celem napadów rabunkowych⁸⁴. A współpracownicy pustelnicy mieli okazję do nawoływania się wzajemnie do wzmoczonego ubóstwa, co jednak przy konieczności podejmowania pracy dla osiągnięcia doskonałości ewangelicznej nie miało na większą skalę szans na całkowite powodzenie⁸⁵.

Stopniową ewolucję zwyczajów żywieniowych mnichów można zaobserwować już w VI wieku na Zachodzie, na przykładzie postanowień napisanej przez św. Benedykta *Reguły*⁸⁶. W jej XXXIX rozdziale jest mowa o tym, że na główny posiłek powinny być podane dwie potrawy gotowane, tak aby kto z powodu choroby jednej jeść nie może, posilił się drugą⁸⁷. Na dzień przydzielano, zgodnie z kolejnymi decyzjami Benedykta, cały funt chleba, który można było jeść, pod pewną kontro-

⁸¹ H.A. Drobner, op. cit., s. 356–357; S. Bralewski, op. cit., s. 481–482.

⁸² M. Kanior, op. cit., s. 52–53.

⁸³ C.H. Lawrence, op. cit., s. 16.

⁸⁴ M. Kanior, op. cit., s. 52; C.H. Lawrence, op. cit., s. 16; E. Wipszycka, *Drugi dar Nilu...*, s. 333–359.

⁸⁵ M. Kanior, op. cit., s. 52; E. Wipszycka, *Drugi dar Nilu...*, s. 333–359.

⁸⁶ K.S. Frank, op. cit., s. 33, 52–53; T.M. Dąbek, op. cit., s. 7–12; G. Holzherr, *Reguła benedyktyńska w życiu chrześcijańskim. Komentarz do Reguły św. Benedykta*, tłum. W. Szlenzak, Tyniec – Kraków, 1988, s. 18–20; H.A. Drobner, op. cit., s. 356–357; J. Leclercq, op. cit., s. 25–39.

⁸⁷ Święty Benedykt z Nursji, *Reguła* (dalej: RegB.), Święty Grzegorz Wielki, *Dialogi, Księga druga*, tłum. A. Świderkówna, Tyniec – Kraków 1997, XXXIX, 1: „Ergo duo pulmentaria cocta fratribus omnibus sufficient; et, si fuerit unde poma aut nascentia leguminum, addatur et tertium”. K.S. Frank, op. cit., s. 52–53; H.A. Drobner, op. cit., s. 357.

łą, cały dzień⁸⁸. Do picia (w rozdziale XL) Benedykt przewidział jedną eminę, czyli od 1/4 do 3/4 litra wina⁸⁹. Jest nawet podane, że można ilość tę zwiększyć, choć autor jednak zreflektował się w tym miejscu i podał, że „picie wina w ogóle mnichom nie przystoi, ale skoro w naszych czasach nie można o tym mnichów przekonać, zgódźmy się przynajmniej na to, że należy pić mało, a nie do przesady”⁹⁰. Gdy przeciwni reformom klasztorным mnisi próbowali otruć Świętego, wykorzystali do tego celu właśnie ten alkohol⁹¹. Jeżeli wypicie około litra wina to było dla zakonnika mało, należy pogratulować mocnych głów uczniom św. Benedykta. Był to VI wiek po Chrystusie, czyli minęło dopiero 300 lat od czasu, gdy eremici pijali słoną wodę dla umartwienia. Można dodać, że przez następne wieki postępowanie nie próżnowało, także w tej sprawie. Chociaż na pocieszenie można stwierdzić, że klasztorne kuchnie zaczęły niewątpliwie doceniać smak gotowanych lub smażonych potraw.

Summary

Eating Habits of Eremites and Christian Monks in Ancient Times and the Early Middle Ages

Christian eremites were a curious group of food consumers as they maximally limited the amount of their daily food intake. What is also believed is that they were the only ones who purposefully spoiled the taste of dishes at that time.

Słowa kluczowe: eremita, pustelnik, mnich, anachoreta, klasztor, jedło, post
Key words: eremite, hermit, monk, anchorite, monastery, food, fast

⁸⁸ RegB. XXXIX; K.S. Frank, op. cit., s. 52–53; J. Leclercq, op. cit., s. 31: podaje, że nie jest pewne, czy jest on osobą rzeczywiście istniejącą i czy istotnie napisał przypisywaną mu regułę.

⁸⁹ Amb. Ep. 31 ad Oron. 7: podaje, że w Italii posługiwano się w IV w. na określenie miary płynów również określeniem *nevel*, który był równoznaczny greckiej piątce i hebrajskiemu *letek*; RegB. XL; D. Spychała, *Przemiany...*, s. 362–363.

⁹⁰ RegB. XL; D. Spychała, *Przemiany...*, s. 362–363.

⁹¹ Święty Grzegorz Wielki, *Dialogi, Księga druga*, w: RegB., II. 3–4.